

Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти



Б. В. Малишев,
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії держави і права
Київського національного
університету імені Тараса
Шевченка

Вітчизняні теоретико-правові роботи як наукового, так і навчального спрямування містять лише лаконічні згадки про телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення норм права. Тому на даний час розуміння цього способу тлумачення, по суті, базується на відповідних положеннях праці П. Недбайла [1, 404–410] та монографії Т. Насирової, які потребують сучасного переосмислення.

Крім того, спроби вивчення згаданої проблематики наявні і в роботах представників галузевих наук [2, 165–167; 3, 672–686]. Подібні роботи, як правило, характеризуються ретельно підібраним емпіричним законодавчим матеріалом і прикладами судової практики, але разом з тим поверховими висновками теоретико-правового спрямування.

Таким чином, **актуальність теми** цієї статті є очевидною як з точки зору науки, так і з точки зору практики. **Метою** статті є формулювання загальних засад телеологічного тлумачення норм права, а також розгляд його окремих прийомів.

Від самого початку зауважимо, що під тлумаченням норм права буде розумітися процес і результат діяльності із з'ясування та – у разі необхідності – з роз'яснення смислу правила поведінки, яке міститься у нормі права, що досягається за допомогою різноманітних інтелектуальних операцій.

Отже, тлумачення є основним інструментом пізнання смислу юридичного правила поведінки. Слова «смісл» та «зміст» семантично є досить близькими, в силу чого у тлумачних словниках їх часто пояснюють одне через інше. Втім, з точки зору тлумачення норм права вказані терміни слід чітко розрізняти, зважаючи на те, що, по-перше, як ми вже обґрунтовували раніше [4], зміст нарівні з формою та метою є структурною частиною норми права; по-друге, смислом норми права є її значення (а точніше – синтез значень її структурних частин) стосовно правовідносин, що входять до предмета її регулювання. Зміст норми права є частиною об'єктивної дійсності, водночас смисл норми права має суб'єктивно-об'єктивну природу. Об'єктивним елементом є притаманний нормі регулятивний потенціал, а суб'єктивним – свідомість осіб, що брали участь у створенні цієї норми права, а також свідомість інтерпретатора, в якій відображується і розкривається згаданий потенціал.

Потрібно наголосити, що при тлумаченні норми права виявляється смисл відповідного правила поведінки, але не сутність норми права (правила поведінки), тому що категорія «сутність», з методологічної точки зору, вказує на глибинні закономірності і характеристики тих чи інших явищ, а це, по-перше, є зайвим для поточної практичної реалізації норми права; по-друге, суб'єкти, що здійснюють реалізацію норми права, не мають достатнього часового та методологічного ресурсу для пізнання її сутності. Отже, сутність тієї чи іншої норми права розкривається лише при спеціальному науковому дослідженні, яке може в

У статті розкривається природа телеологічного способу тлумачення норм права, описано його прийоми. Вказується, що телеологічний спосіб тлумачення є основним напрямом пізнання цінностей, що закладені у нормативну структуру права.

Ключові слова: тлумачення норм права, телеологічний спосіб тлумачення, мета норми права

себе включати її тлумачення як один з його етапів.

Телеологічний спосіб тлумачення передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети. При цьому метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації норми права. Вказані цінності можуть належати до різних сфер суспільного життя (економічної, політичної, культурної, ідеологічної), в тому числі і до суто юридичної сфери. Сказане допомагає краще зрозуміти висловлення Г. Мальцева: «Телеологічний аналіз юридичної норми відкриває шлях у світ правових цінностей, ідеалів, ідеології взагалі» [5, 698].

Низка авторів як радянського, так і сучасного періоду у своїх роботах висловлюють сумніви щодо можливості виділення телеологічного способу тлумачення. При цьому в якості аргументації, як правило, відтворюється позиція А. Піголкіна, який ще у 1962 р. зазначив, що встановлення мети конкретної юридичної норми – це результат застосування всіх без винятку прийомів з'ясування норм права, а не окремий самостійний прийом. Смисл і мета правової норми нерозривно зв'язані між собою. Без встановлення мети норми права неможливо встановити її смисл. Телеологічний елемент тлумачення притаманний будь-якому прийому [6, 95].

Втім, всі способи тлумачення є пов'язаними між собою і тією чи іншою мірою використовують елементи один одного. Це пояснюється невід'ємним характером зв'язку між структурними частинами норми права. Будь-який спосіб тлумачення є комплексним. І хоча формально кожен з них має власну сферу застосування (мовний спосіб – текстуральну форму норми права; логічний, системний – зміст норми права; історичний – контекст виникнення норми права; телеологічний – мету норми права), в якій він є найбільш ефективним, однак на практиці відбувається їхнє взаємопроникнення. Це призводить до неможливості сформулювати єдиний виважений підхід до критеріїв класифікації способів тлумачення. Як визначено в роботі Ю. Власова, такий підхід не був запропонований ані радянськими, ані сучасними вченими [7, 35–37].

З іншого боку, різноманітність способів тлумачення зумовлена і напрямками інтелектуальних зусиль інтерпретатора. Як послідовно відзначається у літературі [8, 471], інтерпретатор діє у трьох напрямках: 1) досліджує норму права; 2) досліджує її правові зв'язки з іншими нормами; 3) досліджує її позаправові зв'язки з іншими суспільними явищами.

Телеологічний та історичний способи тума-

чення норми права найбільш ефективні при діяльності інтерпретатора в останньому із зазначених напрямів. Як слушно вказує П. Рабінович, історичний спосіб тлумачення покликаний встановити те, що було до видання і в момент видання закону, а телеологічний спосіб тлумачення виявляє те, що буде (повинно бути) після втілення закону в життя [9, 16].

Т. Насирова, обґрунтовуючи самостійність телеологічного способу тлумачення, справедливо звертає увагу на те, що всі способи тлумачення сприяють з'ясуванню мети норми права, але разом з тим жодним із них норма не тлумачиться відповідно до своєї мети. У зв'язку з цим автор вбачає специфіку телеологічного способу тлумачення у тому, що ним досліджується об'єктивний результат, на реалізацію якого спрямована норма, який виходить за межі внутрішнього логічного змісту норми права та не збігається з аналізом зв'язків норми з іншими приписами. В цьому відношенні телеологічний спосіб тлумачення не покривається іншими способами, оскільки він є єдиним, який безпосередньо спрямований на з'ясування смислу норми права залежно від тих результатів, які повинні бути досягнуті її реалізацією [10, 42, 69–71]. Зважаючи на те, що мета є основним структурним елементом норми права, а форма і зміст виступають у ролі засобів для її досягнення, не є дивним, що у структурі прийомів телеологічного способу тлумачення є місце для елементів логічного, мовного та системного способів тлумачення.

Норма права має яскраво виражений вольовий прескриптивний характер, тобто є владним велінням, що встановлює певний обов'язковий варіант поведінки суб'єктів стосовно тих чи інших обставин. Але природа вольового характеру норми права викликає запитання, яке можна сформулювати так: *що є головним для тлумачення: воля (намір, мета) суб'єкта правотворчості чи воля (намір, мета) самої норми права?*

Відповідь на це запитання є важливою для практики: якщо головною є воля суб'єкта правотворчості, то це означає незмінність смислу норми права протягом усього її існування; якщо головною є воля самої норми, тоді її смисл може змінюватися залежно від різноманітних факторів (зміна пов'язаних з нею норм; зміна суспільних відносин, які нею регулюються, тощо).

Суб'єкт правотворчості при створенні норми завжди має певний намір. У протилежному випадку правове регулювання і саме право були б позбавлені сенсу. (Саме спільність цілей опосередковує зв'язок права і політики [9, 10]). Право виступає засобом для держави, що діє від імені суспільства, досягати ті чи інші цілі. Виходячи з

цього, тлумачення норм права повинно бути спрямоване на те, щоб втілити волю суб'єкта правотворчості у правовідносини.

Але з іншого боку, безпосереднім регулятором суспільних відносин є норма права, а не наміри, ідеї або дії суб'єкта правотворчості. Тому об'єктом тлумачення є норма права, її текстуальний вираз. Отже, мета норми права входить до об'єкта тлумачення, а мета суб'єкта правотворчості – ні.

Ще радянські вчені визнавали, що слід розрізняти два етапи у реалізації правової мети: перший полягає у прийнятті законодавцем відповідно до поставленої мети норми права, другий – у здійсненні мети при реалізації цієї норми. В цьому сенсі мета норми спрямовує поведінку суб'єктів права [11, 34].

Точку зору, за якою смыслом норми права є конкретно-історичний намір суб'єкта правотворчості, називають суб'єктивним підходом, а точку зору, за якою смыслом норми права є воля самої норми, – об'єктивним підходом [12, 35].

Стосовно наведеної класифікації варто зробити два застереження: 1) термін «воля» застосовується у юридичній літературі з питань тлумачення умовно, тобто поза його суто психологічного розуміння; 2) зміст норми права у своїй суб'єктивній частині пов'язаний з інтелектом суб'єкта її тлумачення, але не з суб'єктом правотворчості (інша точка зору викладена В. Гончаровим [13, 4], однак запровадження у теорію тлумачення категорії «зміст норми права», яка пов'язана з суб'єктом правотворчості, немає належних об'єктивних критеріїв правильності, а відтак не може бути застосована на практиці, в тому числі з причин, вказаних нами нижче при розгляді герменевтичної складової суб'єктивного підходу до тлумачення).

Слід погодитися з А. Бараком, який є автором найбільш визначної на сьогодні англomовної праці стосовно проблематики мети у тлумаченні норм права, у тому, що мета норми права – це вираження внутрішніх взаємовідносин між наміром конкретного автора тексту (суб'єктивний підхід до тлумачення) та наміром розумного автора (об'єктивний підхід до тлумачення). Відтак, мета норми – це абстрактна концепція, що складається і з суб'єктивної мети, і з об'єктивної мети. Перша відображає намір автора тексту; друга – намір гіпотетичного автора («розумного законодавця») та фундаментальні цінності правової системи; перша відображає реально існуючий намір; друга – умовний намір; перша відображає історико-суб'єктивний намір; друга – соціально-об'єктивний намір; перша є подією минулого; друга спрямована у сучасність. Основну роль в об'єктивному підході до тлумачення відіграє сам

текст норми та об'єктивно існуючі інтереси і цінності, які він втілює. Суб'єктивний підхід тлумачить волю законодавця на момент створення норми права, натомість за об'єктивного підходу до тлумачення воля «розумного законодавця» визначається на момент тлумачення і залежить, зокрема, від загальних цінностей правової системи (справедливість, публічний інтерес, розумність, природні права людини) [14, XI-XIII, 29, 89–90].

Сам А. Барак є прихильником створення компромісного варіанту між двома підходами до тлумачення. Наприклад, він вказує, що завданням тлумачення є досягнення суб'єктивної мети автора норми та актуалізація фундаментальних цінностей правової системи. Для цього пропонується починати тлумачення норм права з одного з напрямів суб'єктивного підходу, а якщо результат є нечітким, то завершувати його одним з напрямів об'єктивного підходу [14, 36; 14, 88; 14, 189]. Видається, однак, що шлях, який пропонується А. Бараком, є нежиттєздатним, оскільки він по суті являє собою еклектичне поєднання елементів протилежних за своєю природою підходів.

Дискусія між прихильниками кожного з підходів має довгу історію. Наприклад, в Європі вона набула особливо гострої форми наприкінці XIX – на початку XX ст. У тогочасній вітчизняній юридичній науці домінувала суб'єктивна теорія, оскільки її підтримували такі впливові вчені, як М. Коркунов, Г. Шершеневич, Є. Васильковський.

Закон не має волі у психологічному смислі, але він має її у телеологічному смислі, як органічне намагання досягти мети [15, 83–85]. До речі, римські юристи також оперували поняттям «воля закону», яке в цілому розуміли синонімічно з метою закону [16, 167].

У переважній більшості сучасних вітчизняних наукових джерел зазначається, що об'єктом тлумачення є воля (намір) суб'єкта правотворчості, яка матеріалізована у тексті норми права [13, 5]. Така позиція була притаманна і науковим працям радянського періоду – з тією лише відмінністю, що як первинна часто вказувалася навіть не воля законодавця, а воля пануючого класу, яка відображена у волі законодавця і втілена у тексті норми [1, 327–328; 6, 14]. Якщо буквально дотримуватися цієї точки зору, то виходить, що з'ясування смислу норми права стає практично нездоланним завданням навіть для висококласного юриста, адже для цього він повинен дослідити три різних явища (волю пануючого класу або народу; волю законодавця; текст норми). Деякі сучасні вчені [17, 319] продовжують підтримувати таку надзвичайно складну «тричленну» струк-

туру об'єкта тлумачення, яка насправді може існувати лише як суто теоретична конструкція, оскільки на практиці головним (і у переважній більшості єдиним) об'єктом тлумачення є сама норма права та виражене в ній правило поведінки.

Якщо причиною прихильності радянських дослідників до суб'єктивної теорії тлумачення була неможливість виходу ними за тогочасні ідеологічні рамки, то автоматичне відтворення положень цієї теорії сучасними науковцями можна пояснити лише відсутністю критичного аналізу конструкції «воля законодавця».

Показово, що прихильники конструкції «воля законодавця» визнають, що вона дає широкий простір для «приписування» суб'єкту правотворчості намірів, яких він ніколи не мав. Для мінімізації таких наслідків як завдання тлумачення пропонується розглядати «з'ясування смислу того, що законодавець сформулював, а не те, що законодавець думав при виданні нормативного акта» [6, 21]. Але ж тим самим такі автори автоматично стають на бік об'єктивної теорії, оскільки у зазначеному аспекті йдеться вже не про волю законодавця, а суто про текст закону і виражений у ньому намір.

Схоластичність суб'єктивної теорії тлумачення була очевидною для деяких впливових радянських вчених. Так, М. Шаргородський вказував, що «закон тлумачиться і повинен тлумачитися у відповідності з волею законодавця часу застосування закону» [18, 416]. Проте, оскільки «волі законодавця на час застосування закону» у реальності не існує, виходить, що вчений фактично став на бік об'єктивної теорії тлумачення. Іноді дослідники висловлювалися ще більш категорично: «Мета законодавця, коли вона об'єктивується у тій чи іншій нормі, набуває ніби незалежне від нього існування, перетворюючись на мету в нормі права» [19, 25].

Деякі вже сучасні вчені пропонують розрізняти об'єкт тлумачення (під яким мають на увазі закони та підзаконні акти) та предмет тлумачення (під яким мають на увазі історичну волю законодавця, яка виражена в законі) [20, 108], проте така дуалістична конструкція все одно не дає відповіді на поставлене питання і навіть ускладнює його.

При суб'єктивному підході до тлумачення по суті з'ясовується «психолого-історичний» [14, 32] намір автора норми права у момент її створення. Але у процесі створення норми права у будь-якому разі бере участь не одна, а декілька осіб. Навіть якщо формально суб'єкт правотворчості є персоніфікованим (наприклад, президент або міністр), все одно фактично норма виникає внаслідок

інтелектуальних зусиль різноманітних фахівців, що працюють в його апараті, а також радників, незалежних експертів та ін, які спочатку складають проект нормативно-правового акта, потім обговорюють та удосконалюють його і, нарешті, затверджують в остаточній редакції. Ще складнішою є ситуація, коли суб'єкт правотворчості є колективним (парламент, уряд, орган місцевого самоврядування тощо). Все сказане демонструє істотні недоліки суб'єктивного підходу до тлумачення норм права.

Втім, прихильники «наміру законодавця» зазначають, що, скажімо, закон є продуктом переговорів між членами парламенту та кінцевої узгодженості, якої вони досягли. Адже без наявності такого наміру закон не міг бути ухваленим. Саме голосування за закон є вольовою та цілеспрямованою дією. Тому заперечення існування єдиної абстрактної та загальної мети схоже на заперечення законодавчої діяльності взагалі [14, 133].

Дійсно, результативне голосування у парламенті за певний законопроект є неспростовним фактом, проте цей факт жодним чином не може допомогти у питанні про чіткий зміст волі парламенту в момент голосування за такий законопроект стосовно кожної конкретної його норми.

Якщо подивитися на природу суб'єктивного підходу до тлумачення норм права більш абстрактно, то з'ясується, що він походить від герменевтичного методу пізнання тексту. У герменевтиці, незалежно від етапу її розвитку, центральне місце завжди посідали концепти, пов'язані з пізнанням тексту за допомогою своєрідного методу «занурення» у психологію автора тексту та врахування соціально-культурного фону створення тексту. Відомо, що розробники герменевтичної традиції (Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей і М. Хайдеггер) розглядали розуміння тексту як процес відтворення смислу, закладеного в нього автором.

Г. Гадамер, визнаний методолог герменевтики ХХ ст., вказував, що справа полягає не у тому, щоб ототожнити себе з автором і тим самим подолати відстань між своїм досвідом та досвідом автора, а у тому, щоб застосувати досвід автора до себе [21, 329]. Теорія Г. Гадамера доводить, що «правильного» тлумачення окремо взятого тексту не існує, оскільки кожний інтерпретатор спирається на свій досвід, відмінний від інших [22, 56].

При тлумаченні норм права герменевтичні методи можуть бути застосовані лише частково, що пояснюється двома особливостями тексту юридичних норм (на ці особливості, до речі, вказував ще Є. Васьковський [15, 155]: 1) норми права встановлюють обов'язкові правила поведінки, а відтак існує відповідальність за їх невиконання; 2) юридична норма не має конкретного

автора. Ці обставини зумовлюють неможливість дотримання щонайменше двох із чотирьох канонів юридичної герменевтики (канон іманентності герменевтичного масштабу: тлумачення повинно відповідати точці зору автора; канон смислової адекватності: інтерпретатор повинен бути конгеніальним з автором тексту [23, 148].

Англо-американській традиції права відома низка варіацій об'єктивного підходу до тлумачення, різниця між якими є іноді навіть більшою, ніж між об'єктивним та суб'єктивним підходами. А. Барак виділяє чотири види об'єктивних теорій тлумачення: 1) завданням тлумачення є з'ясування наміру автора, однак при цьому мається на увазі не історичний автор тексту, а гіпотетичний, і те, як «звичайна людина» розуміє цей намір; 2) розуміти норму потрібно так, як би її зрозуміла звичайна розумна людина, читаючи його в той час, коли текст був створений; 3) головним у тлумаченні є мета, яку норма права має досягнути, при цьому така мета може мати різні рівні абстракції; 4) «вільний підхід», згідно з яким текст означає те, що зрозумів з нього сам інтерпретатор [14, 34–35].

Є очевидним, що третій варіант є найбільш адекватним природі об'єктивного підходу. При його аналізі А. Бараком визначається чотири рівні абстракції мети норми права. Нижчий рівень абстракції: які цінності автор хотів би реалізувати, якщо б перед ним була проблема, яка зараз є предметом розгляду. Середній рівень – це мета розумного законодавця (тобто яка мета була б в автора, якби він був розумною людиною). Вищий рівень: мета, що виходить з типу та природи форми права, в якій міститься норма. Найвищий рівень: мета, що виходить з фундаментальних цінностей (принципів) правової системи [14, 150–152; 14, 163].

Наведена класифікація є дещо непослідовною, оскільки нижчий та середній рівні абстракції мети відносяться до суб'єктивної теорії тлумачення. Крім того, А. Барак невинувато обминул своєю увагою мету, що безпосередньо міститься у самій нормі, яка тлумачиться.

Зважаючи на те, що мета в праві діє на різних рівнях абстракції, до того ж на певному рівні абстракції може бути декілька горизонтальних цілей, вони іноді вступають у конфлікт між собою. З цього приводу А. Барак вказує, що при конфлікті жодна мета не може анулювати іншу: кожна з них відображає певну цінність і тому вони підлягають збалансуванню [14, 153]. Вважаємо, що збалансування цілей можливе лише при конфлікті між цілями одного рівня абстракції, а в разі конфлікту між цілями різного рівня починає діяти принцип субординованості цілей,

адже в іншому випадку руйнується ієрархія цінностей, які відображені в нормах права.

Взаємовідносини між цілями різного рівня досить точно описав П. Рабінович, який вказав, що цільове тлумачення поєднане з конкретизацією загальної мети права, а також цілей відповідної галузі і відповідного інституту права до такого ступеня, щоб метою можна було користуватися як практичним орієнтиром, дороговказом поведінки у конкретній ситуації [9, 16]. Дещо пізніше ця теза була конкретизована у класифікації цілей у праві на головні (цілі галузей права) та підпорядковані (цілі підгалузей, інститутів та окремих норм) [11, 33]. При цьому слід акцентувати увагу на тому, що коли йдеться про цілі права, цілі галузі та інституту права, то маються на увазі цілі, які мають відповідне закріплення у певній формі права, а не лише у доктрині. Отже, найвищі за своїм значенням та юридичною силою цілі містяться у формах права, що мають найвищу юридичну силу.

На жаль, у вельми значній за обсягом праці А. Барака не знайшлося місця для опису конкретних прийомів телеологічного (або «цільового», як називає його автор) способу тлумачення. Разом з тим цінність для практики наукового дослідження будь-якого способу тлумачення норм права полягає якраз в аналізі тих прийомів, які, власне, і складають зміст цього способу.

У вітчизняній літературі прийнятний за обсягом виклад прийомів, що входять до телеологічного способу тлумачення норм права, міститься лише у праці Т. Насирової [10, 50–60]. Автор класифікує прийоми таким чином: 1) врахування діалектики мети та засобу її досягнення; 2) висновок про мету норми, виходячи з мети іншої норми права; 3) висновок про мету норми, зважаючи на загальну спрямованість правового регулювання конкретних відносин; 4) врахування зв'язків мети норми з цілями більш загального характеру (загальної мети нормативно-правового акта, зв'язки норм особливої частини з цілями норм загальної частини норм або з метою інституту права, до якого належить норма); 5) висновок про мету норми згідно зі змістом Конституції (є особливо актуальним при з'ясуванні норм законів, що видані безпосередньо для конкретизації конституційних положень); 6) генетичний прийом телеологічного тлумачення (вивчення мети аналогічної норми права, що втратила чинність); 7) встановлення мети норми права шляхом вивчення наукової літератури; 8) проникнення у соціальну спрямованість норми (анкетування, експертне оцінювання тощо).

Вищевикладений перелік потребує уточнень: два останніх прийоми виходять за рамки тума-

чення і тому підлягають виключенню, а перший прийом (пов'язаний з діалектикою відносин між метою і засобом) є занадто абстрактним, а відтак має бути конкретизованим. Вважаємо, що такою конкретизацією можуть виступити правила, запропоновані Є. Васьковським [15, 303]: 1) кому заборонена мета, тому заборонена і дія, яка до неї призводить; 2) кому заборонена дія, тому заборонена і мета, до якої вона веде, якщо її не можна досягти іншою дією; 3) хто уповноважений до мети, той уповноважений і до дії, що веде до цієї мети, якщо вона не може бути досягнута іншими діями; 4) хто уповноважений до певної дії, той уповноважений і до мети, що досягається цією дією.

До прийомів телеологічного тлумачення належить і правило, на яке вказує О. Черданцев: у випадку неоднозначного розуміння норми права слід обрати той варіант, що найбільше відповідає меті норми [24, 211].

Принагідно зазначимо, що включення до телеологічного способу тлумачення висновків *a fortiori* [3, 673] є, на наш погляд, помилковим, тому що вони належать до логічного способу тлумачення, оскільки на відміну, наприклад, від правил, наведених Є. Васьковським, базуються на законах формальної логіки.

У своїй роботі Т. Насирова виділяє варіанти, що можуть зустрітися інтерпретатору при дослідженні мети норми права: 1) інформація про мету норми міститься безпосередньо в її тексті; 2) мета норми виражена лише самим загальним способом або неповно; 3) мета норми права визначається за допомогою мети відповідного інституту права, галузі права; 4) норма, яка тлумачиться, являє собою норму – ціль; 5) будь-яка інформація про мету норми права відсутня [10, 61–64].

Вважаємо, що у третьому варіанті слід вести мову не про абстрактні наукові (доктринальні) цілі інституту або галузі права, а про конкретні норми, в яких закріплені цілі певного інституту або галузі права.

Наведена класифікація зумовлює те, що мету норми права можна визначити двома шляхами: 1) шляхом аналізу змісту та текстуального вираження норми права; 2) шляхом аналізу норм-цілей нормативно-правового акта, в якому вона міститься, норм-цілей інституту та/або галузі права, до яких вона належить, або норм-цілей, що мають загальносистемне значення.

Окремо зупинимося на нормах-цілях. Суб'єкт правотворчості, для того щоб норми права тлумачилися згідно з його задумом, а відтак і більш точно досягалася мета правового регулювання, іноді вдається до закріплення своїх цілей безпосередньо у вигляді окремих норм. З цього момен-

ту вони перестають бути цілями законодавця, а набувають статусу цілей законодавства у формі норм-цілей.

Норми-цілі мають завжди узагальнений характер, оскільки вони визначають спрямованість інших норм права, що регулюють ті ж самі суспільні відносини. Для виконання своєї функції норми-цілі повинні мати більшу юридичну силу, ніж інші норми, дія яких ними скеровується. Норми-цілі бувають декількох видів: 1) ті, які містяться в назві або преамбулі нормативно-правового акта; 2) ті, які містяться безпосередньо в основному тексті нормативно-правового акта і закріплені, як правило, або у формі безпосередньо норм-цілей, основних засад (завдань) регулювання, або у формі декларацій і принципів.

На рівні теоретичної класифікації норми-цілі формально можна відрізнити від норм-принципів та норм-декларацій. Одним із варіантів класифікації може бути такий: норми-цілі мають елементи прогнозування, норми-принципи виконують установчу функцію, а нормам-деклараціям притаманний програмний характер. І норми-принципи, і норми-декларації, і норми-цілі виступають як магістральні аксіологічні напрями правотворчості і право реалізації. У своїй сутності такі норми мають яскраво виражену телеологічну основу: решта норм виступають засобами для втілення цінностей, які містяться у нормах-цілях.

Визначення мети норми права за допомогою співвіднесення її з відповідними нормами-цілями на перший погляд дублює прийом системного тлумачення щодо врахування зв'язку норми, що тлумачиться, з принципом права. Водночас при телеологічному способі зв'язок між принципом та нормою розглядається в контексті моделі «мета – засіб», а не в контексті моделі системного тлумачення («ціле – частина», «абстрактне – конкретне»). За системного способу тлумачення зв'язується субординаційний (ієрархічний) тип зв'язку між нормою з більшою юридичною силою та нормою з меншою юридичною силою, а при телеологічному способі тлумачення мова йде про те, наскільки норма права, яка тлумачиться, здатна виступати засобом для досягнення мети норми більш високої юридичної сили.

Загальним правилом є те, що норма права є засобом досягнення мети нормативно-правового акта, в якому вона міститься. Як пише П. Недбайло, «без з'ясування мети закону не можна правильно витлумачити та застосувати норму, яка в ньому міститься» [1, 405]. Однак окремо взятий нормативно-правовий акт може мати цілу систему цілей, крім того, різні його норми можуть бути спрямовані на досягнення різних цілей [25, 202]. Тому іноді мета норми не відповідає меті нор-

мативно-правового акта, в якому вона міститься, але при цьому становить засіб для реалізації норм вищої юридичної сили. Таким чином, первинним для тлумачення є не мета нормативно-правового акта, не мета інституту або галузі права (законодавства), а безпосередньо мета норми, яка тлумачиться.

Отже, норми-цілі нормативно-правового акта можуть прояснити зміст норми права, яка міститься у такому акті, лише в тій мірі, в якій ця норма виступає засобом для досягнення мети норм-цілей акта. В іншому випадку норми-цілі нормативно-правового акта не беруться до уваги при тлумаченні норми права, яка в ньому закріплена. Тут слід піддати сумніву позицію Є. Васьковського, який зробив аналогічні висновки стосовно норми та мети, закріпленої в її тексті: вчений пише, що невідповідність між нормою та її метою, що вказана законодавцем, має вирішуватися на користь норми [15, 220]. У даному випадку пропонується тлумачити норму права, ігноруючи зміст однієї з її складових частин, що є неприпустимим.

У правореалізаційній практиці правової системи України телеологічний спосіб посідає місце допоміжного інструмента тлумачення у випадках, коли мовний, логічний та системний способи не дають змоги розкрити або смисл однієї із структурних частин норми права (форма, зміст, мета норми права), або смисл норми права в цілому. Телеологічний спосіб тлумачення має додатковий характер, оскільки мета норми права у більшості випадків може бути розкрита через аналіз форми та змісту норми права, які виступають засобами для її (мети) досягнення.

Вітчизняні суди досить часто використовують потенціал зазначеного способу тлумачення, зокрема Конституційний Суд України. Аналіз низки таких рішень Конституційного Суду України наводять С. Рабінович [26, 223–224] та В. Ротань [3, 676–680].

Крім того, важливу роль телеологічний спосіб тлумачення відіграє при розгляді адміністративними судами справ за участю суб'єкта владних повноважень. Як відомо, у ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди зобов'язані перевіряти, чи прийняті (вчинені) вони, зокрема, з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано.

Основною для правової системи України нормою-метою є ст. 3 Конституції України, що проголошує найвищою цінністю людину, а також її

життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, що досягається через закріплення у законодавстві відповідних прав і свобод людини та здійснення з боку держави діяльності щодо контролю за їх неухильним дотриманням.

Важливим чинником, що сприяє поширенню використання телеологічного способу тлумачення, виступає практика Європейського суду з прав людини. Як відзначається у науковій літературі, за допомогою телеологічного тлумачення Суд виходить за межі тексту Конвенції для з'ясування її мети як одного цілого і потім уже, виходячи з цієї позиції, тлумачить окремі статті Конвенції [27, 185].

Наприклад, в одному із своїх найвідоміших рішень Вемхофф (Wemhoff) проти Німеччини (27 червня 1968 р.) Суд зазначив, що міжнародній угоді слід давати таке тлумачення, яке було б найбільш сприятливим для досягнення цілей та завдань такої угоди. Дещо пізніше Суд у рішенні Голдер (Golder) проти Сполученого Королівства (21 лютого 1975 р.) наголосив на тому, що преамбула Конвенції, де встановлено її цілі, має велике значення для тлумачення всіх інших положень Конвенції.

Інформація про мету норми права, яка отримується завдяки використанню телеологічного тлумачення, допомагає у вирішенні складних ситуацій, що трапляються при реалізації права: подолання колізій між нормами права [28, 15], подолання прогалин у законодавстві, тлумачення оцінних норм тощо.

Прийоми телеологічного способу тлумачення ще чекають свого докладного аналізу та дослідження особливостей практичного застосування з огляду на специфіку різних галузей права. Зі свого боку, вкажемо, що у науковому плані серед інших способів тлумачення саме телеологічний спосіб характеризується найвищим рівнем складності, зважаючи на його багатоаспектність та вихід за рамки текстуальної, логічної оболонки норми права та її зв'язків з іншими нормами.

Телеологічний спосіб тлумачення є основним напрямом пізнання цінностей, що закладені у нормативну структуру права. Найважливішим наслідком використання цього способу тлумачення є те, що він запобігає формалізованому, «бюрократичному» тлумаченню норм права, який спотворює аксіологічні установки правового регулювання, зневажає соціальні наслідки того чи іншого висновку про смисл норми права. Цей спосіб тлумачення допомагає впроваджувати у поведінку суб'єктів стандарти основоположних принципів права, забезпечуючи тим самим доцільність кожної норми права.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат. – 1960. – 511 с.
2. Карабань В. Я. Тлумачення актів цивільного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук / В. Я. Карабань. – Одеса, 2007. – 193 с.
3. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. – Т. 4. – Методологія тлумачення нормативно-правових актів / В. Г. Ротань та ін.; відп. ред. В. Г. Ротань. – К. : Юридична книга, 2008. – 848 с.
4. Малишев Б. В. Телеологічна природа структури норми права / Б. В. Малишев // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 557-563 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11mbvcnp.pdf>
5. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.
6. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1962. – 166 с.
7. Власов Ю. Л. Проблемы тлумачення норм права : монографія / Ю. Л. Власов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 180 с.
8. Теорія держави і права. Академічний курс : підручн. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
9. Рабинович П. М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / П. М. Рабинович. – М., 1966. – 18 с.
10. Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Теория и практика / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1988. – 144 с.
11. Лаптев В. В. Цели правового регулирования и система права / В. В. Лаптев, В. П. Шахматов // Правоведение. – 1976. – № 4. – С. 26-35.
12. Перетерский М. С. Толкование международных договоров / М. С. Перетерский. – М. : Госюриздат, 1959. – 182 с.
13. Гончаров В. До питання про зміст юридичної норми як об'єкт її тлумачення (у світлі практики Європейського суду з прав людини) / В. Гончаров // Вісник Львівського університету ; Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 3-11.
14. Barak A. Purposive interpretation in law / A. Barak. – Princeton: Princeton University Press, 2005. – 423 p.
15. Васильковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васильковский. – М. : ЮрИнфор, 2002. – 508 с.
16. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.
17. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс : учеб. пособ. / Н. В. Витрук. – М. : Юнити, 1998. – 383 с.
18. Общая теория государства и права / отв. ред. Д. А. Керимов и др. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1961. – 528 с.
19. Орлов В. Н. Цель в норме советского права / В. Н. Орлов, А. И. Экимов // Правоведение. – 1968. – № 5. – С. 22-28.
20. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт 2001. – 328 с.
21. Малахов В. С. Философская герменевтика Ганса Георга Гадамера / В. С. Малахов // Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. – М. : Искусство, 1991. – С. 324-335.
22. Силин В. В. Понимание и интерпретация / В. В. Силин // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 138. – С. 55-60.
23. Плавич В. П. Совершенствование юридического толкования правовых норм и правоприменительной деятельности / В. П. Плавич // Наукове пізнання: методологія і технологія. – 2008. – № 2. – С. 147-154.
24. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособ. / А. Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 381 с.
25. Спасов Б. Закон и его толкование / Б. Спасов ; [пер. с болг.]. – М. : Юрид. лит., 1986. – 247 с.
26. Рабинович С. П. Юснатуралістичні підходи у конституційному правосудді України // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / С. П. Рабинович. – К. : Реферат, 2009. – С. 207-237.
27. Yourrow H. Ch. The margin of appreciation doctrine in the dynamics of European human rights jurisprudence / H. Ch. Yourrow. – Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1996. – 224 p.
28. Москалюк О. В. Механізм подолання змістовних і темпоральних колізій норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Москалюк. – К., 2011. – 20 с.

Малишев Б. В. Телеологический способ толкования норм права: общетеоретические аспекты

В статье раскрывается природа телеологического способа толкования норм права, описываются его приемы. Указывается, что телеологический способ толкования является основным направлением познания ценностей, которые заложены в нормативную структуру права.

Ключевые слова: толкование норм права, телеологический способ толкования, цель нормы права.

Malyshev Borys. Teleological method of interpretation of the law: general theoretical aspects

The article reveals the nature of the teleological method of interpretation of the law. It is indicated that the teleological method of interpretation is the main way to learn the values inherent in the normative structure of law.

Key words: interpretation of law, teleological method of interpretation, purpose of legal rule